

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

Якщо природа виявлялася лагідною з Україною, то цього не скажеш про її історію. З давніх-давен аж до новітніх часів через свої природні багатства й незахищеність Україна — можливо, більше, ніж будь-яка інша країна Європи — зазнавала спустошливих нападів і завоювань. У результаті тема чужоземного поневолення й боротьби з ним стала домінуючою в її історії. Розгортаючись на неозорій, відкритій і щедро прикрашеній сцені, ця історична епопея була довгою, барвистою, сповненою бурхливих подій.

Орест Субтельний. Україна: історія

...заперечувати в давній історії України фактор Сходу — не лише візантійського [...] чи російського [...], але також тюркського — абсурдно. Кожен зі «Сходів» залишив у ній яскраві сліди, які химерно перемішувалися як між собою, так і з репліками «Заходу» [...] У цьому сенсі територія України, завдяки своєму географічному розташуванню на стику Євразійського Степу і двох масивів європейської («візантійської» та «латинської») культур, справді є «перехрестям» між Азією, православною Європою та «латинською» Європою.

Наталія Яковенко. «Україна між Сходом і Заходом»: проєкція однієї ідеї

Розташована на західному краю Євразійського степу, Україна протягом багатьох століть була брамою Європи. Інколи, коли «брама» зачинялася внаслідок війн чи конфліктів, Україна допомагала зупинити іноземні навали зі сходу та заходу; коли ж вона була відчинена, як це найчастіше траплялося в українській історії, вона правила за міст між Європою та Азією, сприяючи обміну людьми, товарами та ідеями. Протягом століть Україна також була місцем зустрічі різних імперій — від Римської до Османської, від Габсбургів до Романових. У XVIII столітті Україною керували з Санкт-Петербурга й Відня, Варшави та Стамбула. У XIX столітті з цього переліку лишилися тільки перші дві столиці. У другій половині XX століття на більшості українських земель панувала лише Москва. Кожна з імперій претендувала на землю та її багатства, залишаючи свій відбиток на ландшафті та характері

I. НА КРАЮ ОЙКУМЕНИ

*Найдавніші мешканці України. —
Перші землероби. — Кімерійці. —
Скіфи. — Античні колонії. —
Сармати. — Готи. — Гуни*

Перші люди на землях сучасної України з'явилися приблизно мільйон років тому. Людиноподібні істоти, що прийшли з Південно-Західної Азії через Балкани й Кавказ, жили в скельних гротах і вправно користувалися загостреними палицями та кам'яними рубилами. Сліди людської присутності на майбутніх українських територіях належать до раннього палеоліту — періоду почергової зміни кількох глобальних похолодань і потеплень, пов'язаних із наступами та відступами льодовиків.

В епоху середнього палеоліту, 150—100 тис. років тому, люди вже були важливою частиною тодішнього світу. Вони навчилися видобувати вогонь, постійно вдосконалювали знаряддя й розвивалися самі. Не менш ніж 40 тис. років тому в Європі з'явилися сучасні *Homo Sapiens* — кроманьйонці, які жили полюванням та рибальством і вміли будувати справжні житла.

У наступні епохи кам'яної доби — у мезоліті й неоліті — культура й побут доісторичних племен ставали більш різнобічними. У мезоліті люди винайшли лук і стріли, приручили собаку, в епоху неоліту з'явилися перші землероби і скотарі. Мідна доба (IV—III тис. до н. е.) ознаменувалася появою між Карпатами і Дніпром археологічної культури Кукутені — Трипілля. Це

та землеробами, мали розвинену знакову систему й знали принцип колеса, але поступово деградували й розчинилися серед інших племен приблизно 4 тис. років тому.

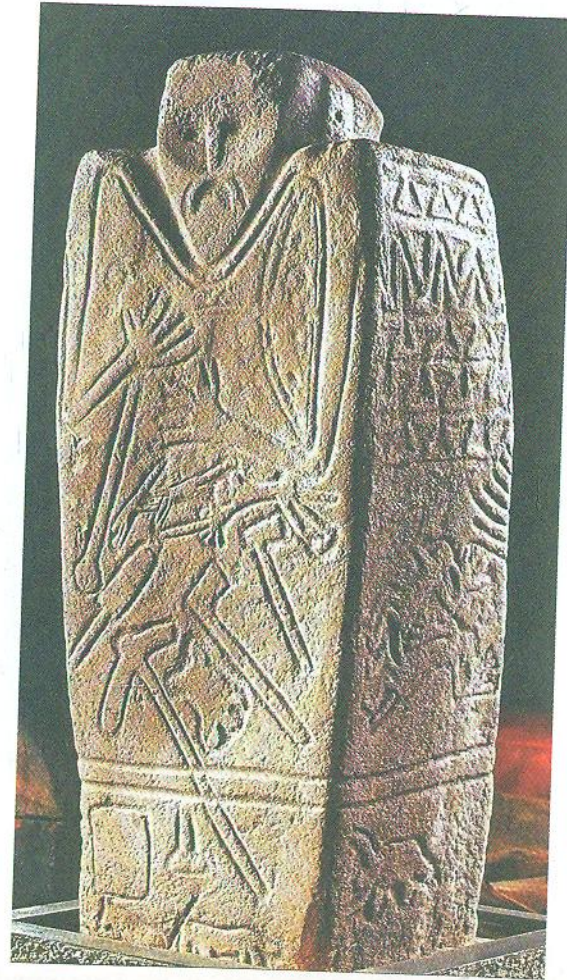
З початком бронзового віку в степовій і лісостеповій зонах поширилася скотарська ямна культура, від якої збереглися найдавніші в Україні кургани. У III—II тис. до н. е. на Волині, Поділлі та Прикарпатті існувала культура шнурової кераміки, а в Причорномор'ї — споріднена з нею катакомбна культура, носії якої налагодили натуральний обмін із племенами Кавказу.

У бронзову добу зародився, а в залізну остаточно закріпився поділ племен на осілих землеробів та кочових скотарів. Піонерами-кочівниками й одночасно першим відомим за назвою народом на українських землях стали кімерійці. Їм на зміну на початку VII ст. до н. е. у Північне Причорномор'я прийшли іраномовні скіфи — народ зі складною племінною та становою ієрархією, поділом праці, із розвиненим конярством і культом зброї. Скіфський вплив поширювався далеко на північ, аж до Полісся.

Паралельно зі скіфськими кочовищами в Північному Причорномор'ї з'явилися форпости античної цивілізації — грецькі колонії-поліси, перші справжні міста на території майбутньої України. Кожен поліс був незалежною республікою. У V ст. до н. е. на обох берегах Керченської протоки виникла й перша монархія — Боспорське царство.

язигів, роксоланів і аланів воювали й торгували не лише з грецькими поселенцями, а й з Римом. У I ст. до н. е. римляни встановили контроль над грецькими містами Північного Причорномор'я.

У III ст. між Доном та Дунаєм з'явилися прибульці з півночі — готи. Вони утворили потужний племінний

Кам'яний ідол, знайдений 1973 року біля села Кат...

союз, який, крім засновників-германців, об'єднав також місцеві лісостепові та степові народи, які говорили різними мовами. Матеріальні сліди цього союзу — пам'ятки землеробської черняхівської культури, яка існувала до V ст. «Черняхівці» з усім їхнім етнічним та культурним розмаїттям набули спільних рис під впливом Римської імперії.

Своїм високим рівнем розвитку (у тому числі ремесел) черняхівська культура зобов'язана саме «римській вуалі».

У IV ст., з початком Великого переселення народів, у причорноморські степи з глибин Азії вторглися гуни, які витіснили готів — зокрема, у віддалені райони Криму. У середині V ст. основні сили гунів рушили

далі в Європу, а в Причорномор'ї лишилися їхні «молодші союзники» — тюркські племена, що прийшли з Азії. Лісостеп, збезлюднілий після виходу гунів, почали колонізувати переселенці з північних лісів — ранні слов'яни.

II. МІЖ ВАРЯГАМИ ТА ГРЕКАМИ

Ранні слов'яни. — Аварський і Хозарський каганати. —

Союзи слов'янських племен. —

Русь: ще не народ і не територія. — Київ і Візантія. —

Перші київські князі. — Печеніги

Про походження слов'ян учені поки не склали цілісної думки. За однією з найбільш правдоподібних версій, група праслов'янських племен сформувалася до IV—V ст. в українсько-білоруському Поліссі. З початку VI ст. про слов'ян згадують у письмових джерелах як про склавинів та антів. Цивілізовані сусіди вважали ці народи варварськими. Основним заняттям слов'ян було примітивне землеробство.

У середині VI ст. значна частина слов'янських племен потрапила під вплив Аварського каганату. Як піддані або союзники кагана, а іноді й самостійно слов'яни регулярно вторгались у володіння Візантійської імперії.

У VII ст., коли могутність аварів похитнулася, на південному сході Європи виник новий центр сили — Хозарський каганат. Хозари завладіли більшою час-

VIII ст. хозари панували в степах та лісостепах Лівобережжя, зробивши своїми данниками деякі слов'янські племена.

Архаїчна культура ранніх слов'ян збагачувалася завдяки контактам з аварами, візантійцями та хозарами. Розвивалися військова справа і суспільні відносини.

З'явилися складно організовані союзи племен на чолі з князями, на службі в яких перебували перші воїни-професіонали. Центрами племінних об'єднань були укріплені поселення (їх залишки археологи називають городищами).

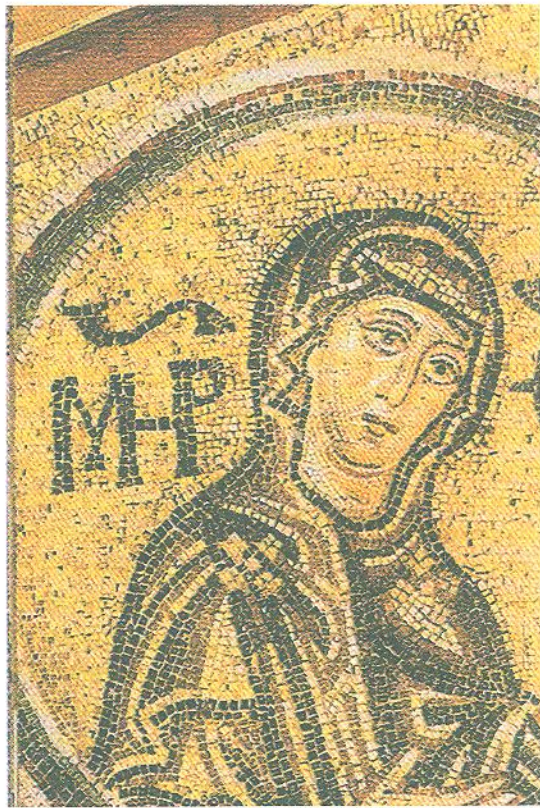
У IX ст. на східноєвропейських теренах з'явилася нова дійова особа — русь (руси). На думку більшості науковців, це були мобільні загони, які пересувалися річками; залежно від ситуації вони займалися торгівлею або розбоєм. Перші купці-пірати були скандинавського (варязького¹) походження, але за одне-два покоління обжилися в Східній Європі і стали поповнювати лави місцевими жителями.

Дуже швидко русь освоїла вихід до Чорного та Каспійського морів, налагодивши зв'язки як із Візантією, так і з мусульманським Сходом. Одна з русь-

ких² дружин закріпилася в ключовій точці Дніпра — у Києві, який зі звичайного поселення перетворився на місто. Руси взяли під контроль важливий річковий шлях і обклали даниною навколишні слов'янські племена. Зібрану данину — насамперед рабів, а також хутра, мед і віск — вони обмінювали у Візантії на предмети розкоші. Час від часу замість торгових експедицій до Константинополя споряджались воєнні.

Напівлегендарна літописна історія перших київських князів дає уявлення про те, як військово-торговельна організація русів розвивалася в повноцінну державу. Олег, а за ним Ігор поступово зміцнювали свою владу над найближчими сусідами. Князі поширювали панування на північні слов'янські землі, укладали договори з Візантією, перехоплювали контроль над територіями в Хозарського каганату, який дедалі слабшав.

Про відсутність державності в цей період свідчить спроба Ігоря змінити «правила гри» і повторно взяти данину із сусідів-деревлян, яка закінчилася вбивством князя. Тільки за правління Ольги, вдови

Софійський собор у Києві — головний храм Руської митрополії, збудований на замовлення Ярослава Мудрого близько 1037 року. Візантійські майстри прикрасили інтер'єр фресками та мозаїками. Одне з найкращих мозаїчних зображень — Богоматір (фрагмент композиції «Деїсус»).

Ігоря, було остаточно впорядковано стосунки з данниками. Ольга, перша київська правителька-християнка, зробила і перший «офіційний дружній візит» до Константинополя.

Слов'янське ім'я сина Ігоря та Ольги — Святослав — свідчить про те, що до середини X ст. слов'янізація русі вже відбулася. У цей час назва прибульців — Русь — поширилася і на всіх жителів цих земель (однина — «русин»¹). Правління Святослава стало апо-

феозом київської експансії X ст.: він розгромив хозар і волзьких болгар, переміг болгар дунайських та гідно програв війну з Візантією.

Тим часом у причорноморських степах народи продовжували змінювати один одного. Ще наприкінці VII ст. із Приазов'я на Дунай пройшла болгарська орда. З 830-х років степом кочували племена угрів (майбутніх угорців), яких наприкінці IX ст. витіснили на захід печеніги. Останні виявилися серйозними противниками для Русі: ледь не захопили Київ, а 972 року вбили князя Святослава.

*Володимир Святославич. —
Хрещення Русі. — Розширення
кордонів. — Ярослав Мудрий. —
Розквіт Русі. — Причини
роздрібненості. — Половці: вороги
і сусіди. — Чорні клобуки —
Монгольська навала*

Після смерті Святослава між його синами почалася війна за владу, яка закінчилася 978 (або 980) року вокняжінням у Києві Володимира Святославича. Спочатку Володимир уніфікував язичницький культ, а десять років по тому запровадив на Русі єдину релігію — християнство, розуміючи, що цей крок дозволить його державі увійти на рівних до кола європейських народів.

Володимир прийняв хрещення сам², а в 989 (або 990) році з допомогою візантійських місіонерів охрестив Русь. Надавши в потрібний момент неоціненну військову допомогу візантійським імператорам, князь домігся шлюбу з їхньою сестрою Анною. Було засновано Руську мит-

рополію з центром у Києві; її главу призначав константинопольський патріарх. Свідченнями прогресу стали поширення грамотності, карбування власної монети та початок монументального будівництва.

Зовнішня політика Русі за Володимира лишалася експансіоністською. Він розширив і остаточно сформував кордони Русі. Частково вдалося нейтралізувати печенігів, збудувавши на південному кордоні оборонну лінію з фортець та земляних валів.

Покінчив із печенізькою небезпекою уже після смерті Володимира його син Ярослав Мудрий, який ущент розбив степовиків під стінами Києва. Ярослав вийшов переможцем і в міжусобиці зі своїми братами, але остаточно об'єднати країну йому вдалося тільки 1036 року. Він установив династичні зв'язки з монархами Швеції, Норвегії, Польщі, Угорщини, Франції, призначив першого митрополита-русина, прискорив культурний розвиток держави.

У XI ст. склалася соціальна піраміда, на вершині якої стояв князь, верхню сходинку займали бояри та дружинники, нижче стояли купці, а потім — ремісники. Низи суспільства становили міська чернь і відносно вільні селяни, а підніжжя піраміди складали раби (холопи). Окремо стояло духовенство, яке мало власну ієрархію.

Правителі Русі — династія Рюриковичів³ — вважали її землі загальною сімейною власністю, де всі законні спадкоємці (і ніхто, крім них!) мали право кожен на свою частку. Тому перед смертю Ярослав розділив країну, виділивши кожному із синів окреме князівство. Так само чинили й князі наступних поколінь, яких ставало дедалі більше. Відповідно,